

Karol GUTSZE

Starostwo Powiatowe w Tucholi

BOROWIACKIE SZLAKI – ZASOBY REZERWATU BIOSFERY UNESCO BORY TUCHOLSKIE JAKO PODSTAWA TWORZENIA SZLAKÓW KULTUROWYCH I TEMATYCZNYCH TRAS TURYSTYCZNYCH

Wstęp

Niniejsze opracowanie stanowi krótką opowieść o „pomyśle na siebie” rodem z Borów Tucholskich, pomyśle na wykorzystanie istniejących na tym terenie zasobów w celu rozwoju turystyki, z jednoczesnym przestrzeganiem zasad zrównoważonego rozwoju i z uwzględnieniem konieczności zachowania dla przyszłych pokoleń walorów cennego przyrodniczo i kulturowo obszaru. Opiera się ono na istniejących przykładach prowadzonych działań, które w przypadku prawidłowej realizacji i konsekwentnej kontynuacji doprowadzą do stworzenia modelowego rozwiązania z dziedziny zarówno rozwoju gospodarczego opartego na turystyce, jak i aktywnej ochrony przyrody, uwzględniającej potrzebę kultywowania dziedzictwa kulturowego oraz niebagatelną rolę kapitału społecznego.

Bory Tucholskie

Bory Tucholskie – magiczne miejsce, objęte ochroną krajową (Park Narodowy, Parki Krajobrazowe) i międzynarodową (NATURA 2000, Rezerwat

Biosfery UNESCO), pełne skarbów kultury i natury, jeszcze niezdewastowane przez cywilizację. Stanowią one magnes dla turystów – kajakarzy, grzybiarzy, ludzi szukających wytchnienia i spokoju oraz dla badaczy przyrody, kultury i dziedzictwa narodowego.

Na tym terenie występuje jednak wiele problemów: wysoki poziom bezrobocia, niski poziom dochodów, niewystarczający rozwój sieci drogowej, niedoinwestowane zaplecze noclegowe (pamiętające częściowo czasy PRL), zbyt słabo rozwinięta sieć gastronomiczna oraz komunikacyjna. Gospodarka Borów Tucholskich opiera się w dużym stopniu na sezonowej turystyce, przede wszystkim turystyce wiejskiej. Oprócz niej rozwija się gospodarka leśna, przemysł meblowy, zbieractwo runa leśnego i jego przetwórstwo oraz sztuka ludowa. Administracyjnie Bory Tucholskie są podzielone pomiędzy województwo kujawsko-pomorskie i pomorskie.

Ten ciekawy obszar stoi obecnie przed wielkim wyzwaniem – pogodzenia rozwoju, w tym rozwoju turystyki, z ochroną istniejącego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Autor niniejszego opracowania ma na celu wskazanie możliwych kierunków i sposobów rozwoju oraz przedstawienie podjętych dotychczas działań ochronno-rozwojowych.

Rezerwy Biosfery UNESCO

Rezerwy Biosfery są częścią światowego programu „Man and the Biosphere” (MAB) działającego od 1971 r. Mają one na celu stworzenie sieci wymiany wiedzy i doświadczeń dotyczących metod zrównoważonego rozwoju, testowanie oraz propagowanie innowacyjnych rozwiązań w tym zakresie. Nie stanowią one dodatkowej formy ochrony, nie wpływają więc negatywnie na rozwój gospodarczy. W początkowym stadium programu główny nacisk kładziony był na zachowanie bioróżnorodności i ochronę przyrody, w związku z czym objęte nim było wiele parków narodowych. Od lat 90. XX w. coraz większy nacisk kładziony jest na zrównoważoną interakcję pomiędzy człowiekiem i naturą. Dlatego też podstawą stał się zrównoważony rozwój gospodarczy prowadzony w oparciu o zasoby przyrodnicze i kulturowe. Spowodowało to, iż część pierwotnych rezerwatów (typowo ochronnych) została wycofana z sieci bądź przedefiniowana. W chwili obecnej światowa sieć obejmuje 580 Rezerwatów Biosfery w 114 krajach, z czego 10 zlokalizowanych jest w Polsce. W roku 2010 powstał Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie.

Uzyskanie statusu Rezerwatu Biosfery UNESCO nie wiąże się z żadnymi konkretnymi ograniczeniami (jedynie z koniecznością okresowej kontroli stanu rozwoju), nie przynosi jednak automatycznie żadnych bezpo-

średnich korzyści. Jest to wyłącznie „znak jakości”, którym można się posługiwać (np. do celów promocyjnych) oraz który można wykorzystać przy planowaniu projektów i pozyskiwaniu środków. Rezerwaty Biosfery w Polsce nie mają odrębnej formy prawnej, ich rozwój zależy więc od aktywności podmiotów działających na ich terenie. W przypadku Borów Tucholskich, podzielonych pomiędzy dwa województwa (czyli dwa europejskie regiony), szczególną trudność stanowi pozyskanie środków na kompleksowe projekty obejmujące swoim zasięgiem cały ich obszar. Środki pochodzące z Regionalnych Programów Operacyjnych są trudne do łączenia, jednak Rezerwat Biosfery może stanowić spoiwo przy aplikowaniu o środki krajowe lub europejskie przeznaczone na projekty ponadregionalne. Pierwszym tego typu przykładem jest projekt „Borowiackie Szlaki – kompleksowa redukcja presji turystycznej w Rezerwacie Biosfery Bory Tucholskie” finansowany z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (realizowany przez Powiat Tucholski w partnerstwie z dwoma gminami z sąsiedniego województwa). Ze względu na swoją specyfikę Rezerwaty Biosfery są też predestynowane do realizacji projektów innowacyjnych. Rezerwat Biosfery stanowi więc szansę, której wykorzystanie zależy od lokalnej polityki i lokalnej aktywności.

***The American Way* – interpretacja zasobów dziedzictwa**

Społeczeństwo amerykańskie jest bardzo zróżnicowane. Z jednej strony posiada największy w świecie potencjał naukowy (zarówno własny, jak i „zaimportowany” z całej reszty świata dzięki posiadanym zasobom finansowym), z drugiej strony jest to społeczeństwo typowo konsumenckie, wychowane na kulturze masowej, przyzwyczajone do odbioru treści przedstawionych w bardzo przystępny sposób („przeżutych” wstępnie do postaci „fast foodu”). Występuje w nim bardzo wyraźna relacja konsument–producent, przy czym jako norma traktowane jest pokrywanie przez konsumenta kosztów ponoszonych przez producenta. Tego typu relacje kształtowane są już od dzieciństwa – dziecko koszące trawnik oczekuje wynagrodzenia za swoją pracę od rodziców czy sąsiadów, dla których świadczy usługę. Podkreślić trzeba, że w tych relacjach każdy w pewnych sytuacjach jest konsumentem, a w innych producentem. Amerykańskie instytucje zajmujące się prezentacją historii, kultury i przyrody funkcjonują w tym systemie. Oceniane są one nie tylko pod kątem realizacji funkcji ochronnych, ale także pod kątem ekonomicznym – liczby odwiedzających, wpływów i przepływów finansowych. Sytuacja ta spowodowała szybkie rozwinięcie

się warstwy prezentacyjnej: opracowanie sposobów i technik na dostosowaną do potrzeb odbiorcy prezentację chronionych zasobów.

Na tej bazie rozwinęła się branża *heritage interpretation* – interpretacji zasobów dziedzictwa (przyrodniczego i kulturowego), jako produktu „strawnego” dla masowego odbiorcy. Korzenie swojej branża ta ma w podstawowej obserwacji, że klienci są gotowi poświęcić więcej czasu i pieniędzy na zwiedzenie ekspozycji, w której będą mogli poprzez ciekawą opowieść zidentyfikować się z prezentowanymi treściami (rola przewodników turystycznych oraz właściwej informacji terenowej) oraz wejść w interakcję z prezentowaną zawartością (interaktywne muzea i warsztaty). Doskonałym przykładem angażowania odwiedzających jest też *questing* – tworzenie interaktywnych gier pozwalających odbiorcom samodzielnie poszukiwać odpowiedzi na przygotowane wcześniej pytania. Pomiedzy warstwą merytoryczną (tworzoną przez specjalistów z danej dziedziny) a odbiorcą pojawia się warstwa prezentacji (tworzona przez specjalistów od produktów konsumenckich). Podejście to nie oznacza (nie powinno oznaczać – przy właściwej realizacji) trywializacji treści, a jedynie wzbogacenie jej o łatwiej przyswajalną dla odbiorcy formę. Nakłady związane z dodatkowym opracowaniem traktować należy jako inwestycję, która powinna zwrócić się dzięki zwiększeniu atrakcyjności produktu dla konsumentów (co skutkuje zarówno zwiększeniem liczby konsumentów, jak i możliwością uzyskania wyższej ceny jednostkowej). W Polsce (a także w Europie) dziedzina interpretacji zaczęła dynamicznie rozwijać się znacznie później niż w USA, jednak sukces odniesiony przez najnowsze przykłady zastosowania nowoczesnych technik prezentacyjnych (np. Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Fryderyka Chopina, Centrum Nauki „Kopernik”) świadczy o wadze wyboru właściwych metod w celu skutecznego propagowania kultury, nauki i tradycji – przy jednoczesnym sukcesie finansowym.

Kluczowa rola interpretacji wynika nie tylko, a nawet nie przede wszystkim, z jej roli w kształtowaniu markowego produktu turystycznego. Jej podstawowym celem jest kanalizacja ruchu turystycznego na przygotowanych miejscach i obszarach. Masowi konsumenci turystyki nie są nastawieni na ochronę „kupowanych” zasobów. Płacąc za udostępnienie tych zasobów odbiorca oczekuje możliwości maksymalnego wykorzystania „towaru”, za który zapłacił. Niewystarczająca ochrona cennych wartości może więc oznaczać szybką ich dewastację, w wielu przypadkach nieodwracalną. Odpowiedzią może być wprowadzanie systemu zakazów i nakazów, który jednak podlega wielu ograniczeniom. Przede wszystkim zmniejsza się atrakcyjność produktu turystycznego (zmniejszając jego interaktywność) przy jednoczesnym generowaniu wysokich kosztów egzekucji nakazów i zakazów (zatrudnienie personelu pilnującego ich przestrzegania). Ponow-

nie prawidłowa interpretacja pozwala na przygotowanie najciekawszego sposobu interakcji z prezentowanymi wartościami – w sposób najlepiej zapobiegający ich degradacji. Turysta wybiera więc najlepszą (z punktu widzenia ochrony przyrody lub kultury) drogę dlatego, że jest ona najbardziej dla niego atrakcyjna – rezygnując z własnej woli z bardziej inwazyjnych (mniej pożądaných) zachowań. Dzięki temu system zakazów i nakazów może zostać ograniczony do niezbędnego minimum (najbardziej newralgicznych punktów), bez obniżania jakości produktu turystycznego.

Kapitał przyrodniczy

Bory Tucholskie są destynacją turystyczną dobrze rozpoznawalną w skali krajowej i (w znacznie słabszym stopniu) międzynarodowej. Ich atrakcyjność wynika z niewielkiego stopnia zaludnienia, dużej lesistości, doskonałych warunków do uprawiania kajakarstwa (rzeka Brda o bardzo zróżnicowanym charakterze biegu oraz wiele innych rzek płynących przez atrakcyjne przyrodniczo, niezaludnione obszary), turystyki pieszej i rowerowej (ponad 500 km szlaków turystycznych, leśne drogi i ścieżki) oraz do rodzinnej turystyki wiejskiej (spokój, czyste powietrze, małe natężenie ruchu, cisza). Nowe formy aktywności, takie jak *nordic walking* czy *dogtrekking* są wprowadzane niewielkim kosztem. Niski stopień dewastacji środowiska naturalnego wynika m.in. z niewielkiego uprzemysłowienia. Wiele osób przyjeżdża z większych ośrodków, z Bydgoszczy (70 km) czy Torunia (ok. 100 km) na grzyby, ryby czy inne jednodniowe wycieczki. Niestety, wszystkie te formy turystyki podlegają wyraźnej sezonowości, a przy tym przysparzają miejscowej ludności jedynie niewielkie dochody. „Złote czasy” Borów Tucholskich zakończyły się wraz z utratą znaczenia turystyki opartej na zakładowych ośrodkach wypoczynkowych oferujących swoim pracownikom wczasy zakładowe. Sam kapitał przyrodniczy nie jest w stanie sprostać wymaganiom rynku. Aktualnym wyzwaniem jest wypracowanie nowych form turystyki, przystosowanych do potrzeb komercyjnych operatorów turystycznych i stanowiących stałe źródło dochodu dla miejscowych oferentów.

Kapitał kulturowy i społeczny

Kapitał kulturowy i społeczny jest tym, co oprócz uwarunkowań geograficznych i przyrodniczych stanowi wyróżnik danego regionu. Nie wszędzie

występują spektakularne zjawiska przyrody stymulujące rozwój turystyki, nie wszędzie możliwe (i pożądane) są wielkie inwestycje turystyczne. Jednak nawet w najciekawszych destynacjach turystycznych szczególną rolę odgrywa ich dziedzictwo kulturowe (wyróżniające je spośród podobnych miejsc) oraz ludzie, będący gospodarzami na danym terenie, stanowiący kapitał społeczny. W przypadku destynacji mniej oczywistych rola tych „miękkich” czynników jest absolutnie kluczowa.

Bory Tucholskie dysponują ciekawą historią i kulturą. Jest to zarówno kultura materialna, jak i niematerialna. Jej atutem jest połączenie tradycji i osiągnięć kilku narodów zamieszkujących w przeszłości ten region: Polaków, Niemców i Żydów. Każda z tych nacji pozostawiła po sobie ślady, których mieszanka stanowi o wyjątkowości tego miejsca. Znaleźć tu można pozostałości myśli technicznej w postaci wyjątkowych akweduktów – skrzyżowań Wielkiego Kanału Brdy służącego do nawadniania pól, z płynącą pod nim rzeką (najbardziej znany jest akwedukt w Fojutowie, będący jedną z największych tego typu budowli w Europie). Pozostały rozbudowane systemy nawodnień, jedna z niewielu głębinowych kopalń węgla brunatnego, pozostałości poligonu doświadczalnego rakiet V2 „Heidekraut” oraz wiele innych pamiątek mogących stanowić atrakcję turystyczną. Nie brakuje też pozostałości kulturowych. W Borach Tucholskich tworzył znany polski malarz Leon Wyczółkowski, opisuje je w swoich książkach Guenter Grass, istnieją opracowania historyczne dotyczące Kosznajdów – niemieckich osadników wyznania katolickiego, licznie zamieszkujących ten region przed 1945 r. Do dzisiaj Bory Tucholskie są „zagłębiem” tradycyjnych hafciarek i rzeźbiarzy ludowych.

W ostatnich latach zaktywizował się w Borach Tucholskich kapitał społeczny. Dzięki działaniom realizowanym przez lokalne stowarzyszenia przypomniane zostały stare zawody, odtwarzane są tradycje sztuki ludowej i stare zwyczaje, które przetrwały w środowiskach wiejskich. Nadal wytwarzane są tradycyjne potrawy i produkty kulinarne, kwalifikujące się do wpisu na listę produktów tradycyjnych. Kultywowanie tradycji przestaje być *passé*, a staje się czymś wzbudzającym zainteresowanie. Jednocześnie na bazie tych tradycji powstaje uwspółcześniona wersja produktów i zwyczajów, wkomponowująca elementy dziedzictwa kulturowego we współczesne realia.

Realizowane działania „produktowe”

Typowym elementem produktowym są ścieżki edukacyjno-przyrodnicze realizowane przez nadleśnictwa w ramach działań statutowych, oraz przez

parki krajobrazowe i narodowe w zakresie przewidzianym w Planach Ochrony Przyrody. Mają one na celu ukierunkowanie ruchu turystycznego w miejsca ciekawe i przystosowane dla turystów, unikając w ten sposób presji na miejsca szczególnie zagrożone (ostoje, miejsca lęgowe itp.).

Bardziej specyficznym dla Borów Tucholskich elementem są wioski tematyczne. Najstarsza jest Wioska Grzybowa, w której można dowiedzieć się o tradycji związanej ze zbieraniem i przetwórstwem grzybów. Opiera się ona na zbieraczych tradycjach Borów Tucholskich. Następna powstała Ptasia Wioska – Adamkowo, której hasłem jest „Przyjeżdżajcie, idźcie w krzaki, oglądajcie sobie ptaki”. Ptasia Wioska bazuje nie tylko na elementach przyrodniczych (choć oczywiście wytyczona w niej została edukacyjna ścieżka ornitologiczna), ale także dzięki ustawionym wzdłuż drogi rzeźbom stanowi udane połączenie tradycji (drewniane rzeźby ludowe) ze współczesnością (nowoczesne metaloplastyki wykonane przez ASP w Krakowie). Kolejną wioską była Wioska Górnicza, w której prowadzone są badania archeologiczne nad zabytkową kopalnią węgla brunatnego oraz planowana jest rekonstrukcja sztolni.

W trakcie zakładania znajduje się kilka następnych Wiosek Tematycznych: jabłkowa, zielna, leśna – każda o innym profilu, ale wszystkie bazujące na lokalnych zasobach Borów Tucholskich.

Wioski te powstają na skutek inicjatyw lokalnych podejmowanych przez stowarzyszenia i znajdują się w fazie komercjalizacji. W oparciu o ekonomię społeczną tworzone są produkty wzbogacające ofertę turystyczną regionu. Są one na tyle ciekawym rozwiązaniem, iż w ostatnich latach były licznie odwiedzane przez grupy studyjne planujące podobne działania na swoim terenie. Tego typu turystyka kwalifikowana także stanowi źródło dochodu dla osób zaangażowanych w ich prowadzenie.

Oprócz projektów „produktowych” realizowane są także projekty kulturowe. Jednym z ciekawszych jest projekt „Bory Tucholskie – na szlaku mody”, w którym młodzież pod okiem projektantki mody i z pomocą krawcowej tworzy współczesną kolekcję mody zawierającą elementy tradycyjnego haftu. Jest to próba „uwspółcześnienia” tradycyjnej sztuki ludowej, uczynienia jej interesującą dla młodego pokolenia. Utworzenie na tej podstawie nowoczesnego produktu turystycznego (np. warsztatów dla projektantów mody) może być kolejnym krokiem na drodze rozwoju turystyki.

Podane przykłady inicjatyw zmierzających do rozwoju produktów turystycznych są tylko wrywkowym obrazem dynamicznego procesu odbywającego się w tej chwili w Borach Tucholskich, polegającego na turystycznym wykorzystaniu dostępnych zasobów kulturowych i przyrodniczych.

Tworzenie zintegrowanych (sieciowych) produktów turystycznych

Pojedyncze produkty to pierwszy krok do tworzenia produktów zintegrowanych, szlaków kulturowych będących docelowym efektem działań.

W przypadku turystyki wodnej elementem spajającym poszczególne produkty jest kluczowy projekt turystyczny województwa kujawsko-pomorskiego „Bory Tucholskie – w labiryntach natury” realizowany przez samorząd powiatowy w partnerstwie z gminami. Projekt za ponad 24 mln zł pozwolił na wybudowanie stanic wodnych i pól biwakowych na Brdzie przeznaczonych dla kajakarzy, budowę pomostów i plaż nad jeziorami, unowocześnienie infrastruktury dla turystów. Niestety, ze względu na finansowanie z Regionalnego Programu Operacyjnego możliwe były jedynie inwestycje w części Borów Tucholskich znajdującej się w województwie kujawsko-pomorskim.

Trzyletni projekt „Razem znaczy lepiej – rozwój sieci NGO w Borach Tucholskich” realizowany przez Lokalną Grupę Działania zajmował się konsolidacją trzeciego sektora, która jest niezbędnym warunkiem tworzenia sieciowych produktów turystycznych w oparciu o ekonomię społeczną. Pozwolił on na wzajemne odkrywanie zasobów kulturowych „ukrytych” w poszczególnych miejscach i organizacjach. Jego kontynuacja ma już charakter typowo produktowy, pozwalający tworzyć szlak kulturowy przystosowany dla turystów.

Innym przykładem zintegrowanego produktu turystycznego jest szlak „Śladami Leona Wyczółkowskiego” przeznaczony dla młodzieży szkolnej. Rozpoczyna się on w Bydgoszczy, w Muzeum Leona Wyczółkowskiego, prowadzi przez Wtelno i Gościeradz, w których Wyczółkowski mieszkał i został pochowany, przewiduje warsztaty plastyczne w Adamkowie (wcześniej wymienionej Ptasiej Wiosce), w którym tworzone były niektóre obrazy mistrza i biegnie dalej do Wierzchlasu – unikatowego rezerwatu cisów, będącego jedną z jego wielkich fascynacji.

Podjęmowane są wysiłki zmierzające do utworzenia klastra turystycznego „Bory Tucholskie”. Stanowią one próbę integracji zróżnicowanych środowisk (samorządów, przedsiębiorców, podmiotów ekonomii społecznej i uczelni) wokół wspólnego celu, jakim jest rozwój zintegrowanego produktu turystycznego opartego na zasobach kulturowych Borów Tucholskich.

Borowiackie Szlaki – połączenie inwestycji z interpretacją

„Borowiackie Szlaki – kompleksowa redukcja presji turystycznej w Rezerwacie Biosfery Bory Tucholskie” to projekt mający na celu aktywną ochronę zasobów przyrodniczych, a zarazem wspierający rozwój turystyki poprzez tworzenie właściwych warunków do jej uprawiania. Jest to projekt modułowy, obejmujący zarówno rozwój infrastruktury, transfer i propagowanie dobrych praktyk związanych z interpretacją dziedzictwa kulturowego, jak też integrację różnych środowisk na rzecz rozwoju Borów Tucholskich.

Dzięki finansowaniu ze środków centralnych (POLiŚ) możliwe jest przekroczenie granic administracyjnych – liderem projektu jest powiat tucholski, partnerami zaś Gminy Brusy i Czersk (z województwa pomorskiego). W ramach projektu wybudowanych zostanie 21 punktów obsługi turystyki indywidualnej, czyli utwardzonych miejsc postojowych wyposażonych w zadaszenia, ławki, stojaki dla rowerów. Zebrana i uaktualniona zostanie dokumentacja 500 km szlaków turystycznych, które zostaną też ponownie oznakowane. Wymienione elementy infrastrukturalne będą stanowiły bazę zarówno do realizacji drugiej części projektu, jak też podstawę do tworzenia innych projektów na tym terenie.

Z punktu widzenia przygotowywania szlaków kulturowych i tematycznych tras turystycznych ciekawsze są jednak moduły związane z interpretacją dziedzictwa kulturowego.

Pierwszym krokiem do tworzenia kompleksowych szlaków i tras jest integracja różnych środowisk mogących wziąć udział w tym procesie. Integracja ta ma nastąpić poprzez koncentrację na wspólnym celu i zakłada wypracowanie wspólnych metod i standardów działania. Planowana jest więc wspólna konferencja, na którą zaproszeni zostaną wszyscy zainteresowani oraz wyjazd studyjny do Schwarzwald w Niemczech, który staje się europejskim centrum kompetencji w dziedzinie interpretacji; realizowane były tam z powodzeniem projekty turystyczne z udziałem specjalistów, samorządu, lokalnych grup działania i przedsiębiorców.

Kolejnym krokiem będą warsztaty prowadzone przez wybitnych europejskich specjalistów, na których wypracowany zostanie lokalny standard oznakowania terenowego odpowiadający standardom światowym. W ramach warsztatów nastąpi transfer wiedzy do podmiotów działających lokalnie tak, by mogły one kontynuować działania także po zakończeniu projektu. W celu uwzględnienia kontekstu lokalnego w międzyczasie opracowana zostanie dokumentacja historyczno-kulturowa dotycząca miejsc realizacji projektu. Wykorzystana zostanie przy tworzeniu pierwszych szlaków tematycznych.

Na podstawie wypracowanych standardów powstanie spójny system tablic terenowych, przedstawiających region Borów Tucholskich. Opracowany zostanie też pierwszy szlak turystyczny – szlak trzech akweduktów. Jest to szlak planowany już dawno, pozwalający uzupełnić jeden z ciekawszych obiektów turystycznych regionu (akwedukt w Fojutowie) o jego dwóch „mniejszych braci” – znajdujące się w okolicy dwa pozostałe akwedukty. Tego typu działania spowodują zwiększenie ruchu turystycznego i skierowanie go w kolejne miejsca, a także wydłużenie czasu pobytu turystów w tym miejscu.

W trakcie wspólnych wyjazdów i warsztatów powstaną koncepcje poprowadzenia następnych szlaków – po ujednoczeniu metod i standardów oraz po implementacji dobrych wzorców postępowania w praktyce, możliwa będzie realizacja kolejnych projektów bazujących na istniejącej infrastrukturze i zasobach. Kolejne kroki nie będą wymagały zaangażowania tak dużych środków jak projekt początkowy, gdyż będą mogły opierać się na wypracowanych wcześniej rezultatach i lokalnych fachowcach. Dlatego też rozwój „Borowiackich Szlaków” – szlaków kulturowych i tematycznych ścieżek turystycznych, nie zakończy się wraz z końcem projektu.

Perspektywy rozwoju

Świadome kreowanie i promocja destynacji „Bory Tucholskie” możliwa jest jedynie przy współpracy wszystkich podmiotów zaangażowanych w rozwój regionalny: przedsiębiorców, samorządów i społeczeństwa, przy wsparciu instytucji powołanych do ochrony przyrody i rozwoju turystyki, a także w oparciu o badania naukowe prowadzone przez szkoły wyższe.

Najbardziej naturalną drogą (a zarazem najtrudniejszą ze względu na bariery organizacyjne i mentalne) jest wspólne kreowanie szlaków turystycznych opartych na lokalnych zasobach, w oparciu o różne instytucje i podmioty. Kolejnym krokiem na tej drodze jest wykorzystanie znanych zasobów: Szlaku Guentera Grassa, Szlaku Kosznajderii, Szlaku Wiosek Tematycznych i innych, które są już zidentyfikowane bądź zostaną zidentyfikowane w przyszłości (i w ramach projektu, i poza nim).

Dzięki międzynarodowej rozpoznawalności Rezerwatu Biosfery UNESCO możliwe jest przyłączenie się do szlaków międzynarodowych, co może znacznie podnieść rangę destynacji Bory Tucholskie i stanowić dodatkowy magnes dla turystów – zarówno krajowych, jak i zagranicznych.

Podsumowanie

Kulturowe szlaki turystyczne są nie tylko ciekawym pomysłem na stymulację rozwoju regionalnego, ale mogą być uznane za kluczowy element niezbędny do rozwoju. W szczególności świadoma kanalizacja ruchu turystycznego może pomóc w uniknięciu niepożądanych elementów „balearyzacji”, czyli dewastacji cennego środowiska przyrodniczego i kulturowego przez rabunkowe wykorzystanie jego zasobów.

BIBLIOGRAFIA

- Program rozwoju lokalnego powiatu tucholskiego na lata 2004–2013 przyjęty uchwałą Rady Powiatu Tucholskiego, Nr XXXIV/222/2006 z 30 marca 2006 r.*
- Strategia rozwoju turystyki powiatu tucholskiego przyjęta uchwałą Zarządu Powiatu Tucholskiego nr 34/66/2003 z 9 października 2003 r.*
- en.wikipedia.org/wiki/Heritage_interpretation (data pobrania 2.10.2011).
- krzywogoniec.las.pl (data pobrania 2.10.2011).
- pl.wikipedia.org/wiki/Program_Cz%C5%82owiek_i_biosfera (data pobrania 2.10.2011).
- pl.wikipedia.org/wiki/Fojutowo (data pobrania 2.10.2011).
- pl.wikipedia.org/wiki/Akwedukt (data pobrania 2.10.2011).
- v2.strefa.pl/Heidekraut.html (data pobrania 2.10.2011).
- www.adamkowo.tuchola.pl (data pobrania 2.10.2011).
- www.borytucholskie.org.pl (data pobrania 2.10.2011).
- www.buko.las.pl/kopalnia-montania (data pobrania 2.10.2011).
- www.dogtrekking.pl/info-o-dogtrekking (data pobrania 2.10.2011).
- www.interpret-europe.net (data pobrania 2.10.2011).
- www.klaster.tucholski.pl (data pobrania 2.10.2011).
- www.ngo.borytucholskie.pl/?id=6 (data pobrania 2.10.2011).
- www.tucholski.pl/bs---aktualnosci?p=1 (data pobrania 2.10.2011).
- www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/man-and-biosphere-programme/ (data pobrania 2.10.2011).
- www.wioskitematyczne.org.pl (data pobrania 2.10.2011).

